

רעיונות אנטינומיסטיים בשירי הילדים של ח"נ ביאליק

א. "שולחן ערוך" חדש לצורכי החיים המתחדשים

בשנות מפנה המאה העשרים, כעשור לאחר שהחל ביאליק את דרכו ב"קריית ספר" העברית, התחוללו בה כידוע שינויים מרחיקי לכת, במקביל לכל אותם שינויים רדיקליים שחלו בחיי העם כולו. שנים אלה, המכונות "דור התחייה", היו שנות העליות הראשונות והקונגרסים הציוניים הראשונים. בשנים אלה התחולל גם נס "תחיית השפה העברית" כשפה מדוברת והוקם כוח המגן העברי, במקביל ל"כיבוש העבודה" וליישוב הארץ (וכן כתגובת נגד נמרצת לפרעות שהתחוללו באודסה בין השנים 1881-1905 ולטבח קייסניב שהתחולל בפסח 1903). הקמתם של "קלופים" ציוניים בקהילות ישראל של הפזורה היהודית דרשה כתיבתם של שירים מוֹשָׁרִים, פזמונים והמנונות. גם "החדר המתוקן", שעשה אז את צעדיו הראשונים, דרש יצירות המיועדות לגיל הרך. משוררי ישראל – ובראשם חיים נחמן ביאליק – נרתמו למלאכה החלוצית הזו: יצירת שירי ילדים "יש מאין" למען גן הילדים העברי שעדיין לא הוקם ויצירת שירי ערש בשפה שהאימהות עדיין לא למדוה.

מאמר זה ינסה להראות איך שֶׁרַבֵּב ביאליק בשיריו ה"תמימים" לילדים רעיונות אנטינומיסטיים מרחיקי לכת המפירים לכאורה את המלצת חז"ל שלא להפסיק את הלימוד ולהתפעל מיפי הטבע (אבות ג, ז); או משכיחים לכאורה את ההמלצה האוסרת להתכונן בארבעה דברים ("מה למעלה, מה למטה, מה לפני, מה לאחור" [חגיגה יא, ב]); וכל זאת מבלי להישמע לוחמני או חתרני. ומדוע עשה כן? כפי שנראה להלן, הוא למד לא מעט מיהודה ליב גורדון, גדול משוררי ההשכלה, שיצא ביצירתו לסוגייה נגד חומרות הרבנים, אך בניגוד ל"ג המיליטנטי, שיצא נגד הדת בכלי מפץ כבדים, "ככשיל וככילפות", השמיע ביאליק את רעיונותיו החתרניים בנימה קלילה, כאילו נאמרו בדרך־אגב. קוראיו לא חשדו ששירה "עממית" קלה, ולעתים אף מבודחת, תכיל בתוכה רעיונות כה כבדים ונכבדים. דומה שמבלי להכריז על כך גלויות ומפורשות ביקש ביאליק לסייע בכינונם של יהודים חדשים ומודרניים בארץ

ישראל, שאינם מבוססים בהכרח על קיום תרי"ג מצוות, אך קשורים באלפי נימים לתרבות העברית ולקנייניה.

ביאליק הפיר באבסורד הגדול שאפיין את השירה "העממית" של "דור התחייה", לרבות שירת הילדים העברית שהתחילה להיכתב ולזכות ללחנים ולביצועים בשנים הראשונות של המאה העשרים. הייתה זו שירה לגן-הילדים לפני הקמתו של גן-הילדים העברי, כגון הקובץ הזמיר: שירי ילדים לזמרה ולמקרא (בעריכת נח פינס, אודסה 1903). גם האנתולוגיה שירי עם יהודיים, בעריכת האנתוגרפים שאל גינזבורג ופסח מארק שיצאה בסנט פטרסבורג ב-1901, שימשה לביאליק מקור לא אכזב לאיתור מוטיבים מלשון יידיש ולנטיעתם ביצירה העברית. כאן מצא ביאליק שירי ילדים ושירי ערש עממיים, שמחבריהם אינם ידועים, ועיבד מתוכם גרסאות עבריות למהדרין שיתאימו לו כמורה ב"חדר המתוקן" באודסה (במבטא הארץ-ישראלי "הספרדי" כתב ביאליק שירים ספורים, ורק אחרי עלותו ארצה). גינזבורג ומארק הביאו שירי עם ושירי ילדים בכפיפה אחת, וגם ביאליק לא הציב חץ ברור בין שני הז'אנרים: בימי שבתו בברלין עמד ביאליק להוציא לאור ספר שירי עם לילדים, ואחדים משירי העם שלו (כגון "המכונית", "מאחורי השער", "שבת המלכה" ו"שיר העבודה והמלאכה"), נכללו גם בין שירי העם שלו וגם בספר שיריו לילדים.

ומהו אותו אבסורד גדול שעליו הכריז ביאליק באוזני חבריו? "שיר עם" טבעו שהוא מתהווה בתהליכים אבולוציוניים ארוכים ועובר מדור לדור במסורת שבעל-פה, ואילו ביאליק חידש סוגה ספרותית כמרעממית, שבוראת לכאורה "יצירת פולקלור" בן-לילה. הוא "המציא" למעשה סוגה שלא הייתה כמותה: שיר עם אומנותי, המתבסס על שירי עם מופרים בשפת יידיש; שיר ה"מתחזה" לפולקלור, אך הקורא המבין יבחין על-נקלה באירוניה השזורה בין שיטיו. ההיכרות המוקדמת הזאת של השיר בשפת המקור היא אשר גרמה לקהל הקוראים והמאזינים להרגיש שמגישים לו פולקלור של ממש, ואכן שירים פסידרעממיים אלה הושרו בכל אתר ואתר כאילו היו שירי עם אותנטיים. לידידו דרויאנוב כתב ביאליק בשמחה בלתי מסותרת: "עליי חביב עתה ביותר הז'נר העממי. לא ניסתה הלשון העברית באלה, ויש בכך פיקנטיות מיוחדת: שירי עם בלשון שאינה מדוברת!". ביאליק ראה שבטרם ידעו אימהות לדבר עם ילדיהן בעברית, כבר נוצרו למענן שירי ערש עבריים. בטרם התבסס גן הילדים העברי, וכבר נוצרו למענו שירי ילדים שחיכו לשעת הכושר. בטרם ידע הציבור הרחב להשתמש בחיי היום-יום בעברית מדוברת, וכבר נוצרו "שירי עם" ופזמונות שילוו אותו בדרכו החדשה.

1. איגרות ביאליק, ערך פ' לחובר, תל אביב תרצ"ח, כרך ב, עמ' קט.

ביאליק גרס שפזמון או שיר ילדים יכול להכיל בתוכו מסרים מורכבים, אפילו כאלה שאינם כביכול מענייניו של "קלאָדס", לא כל שכן שאינם מענייניו של ילד קטן שעדיין לא שנה את פרקו. בחינת יצירתו לילדים מלמדת כי לא אחת נהג המשורר לבטל או להפר בשיריו ובעיבודי האגדות שלו מיני איסורים מן התורה ומרבנן, ולהתירם "כלאחריד", מפלי להרכות מילים ומפלי להכריז על כך באופן ישיר, גלוי ומפורש. כך רמז לכאורה לקוראיו שהרשות נתונה ביד הצעירים הארץ-ישראליים לתקן תיקונים ולערוך "שולחן ערוך" חדש לצורכי החיים המתחדשים. הימים היו ימיו של "היהודי החדש" – החלוץ, השומר והנוטר – שהמירו את החומרות הדתיות במצוות חדשות של "דת העבודה". ביאליק אותת לקוראיו הצעירים שלא כל ציווי הרבנים, שנערמו חומרים-חומרים באלפיים שנות גולה, מחייבים אותם בעת החדשה. גם אם לא יקפידו על תרי"ג מצוות יחשבו בעיניו ליהודים טובים. בעקבות המעבר לארץ ישראל איבדו לשיטתו מצוות וחומרות רבות את הרלוונטיות שלהן.

כך, למשל, דבריו על המשנה מפרקי אבות, האוסרת כביכול על אדם מישראל להפסיק מתלמוד תורה כדי להתפעל מיפי הטבע ("רבי שמעון אומר, המהלך בדרך ושונה ומפסיק ממשנתו ואומר, מה נאה אילן זה ומה נאה ניר זה, מעלה עליו הכתוב כאלו מתחייב בנפשו"; אבות ג, ז). למשנה זו העניק ביאליק במסתו הנודעת "הלכה ואגדה"² פירוש ייחודי, שאותו שמע לדבריו מפי אחד העם: "ובעל ההלכה עצמו מהו אומר: 'המהלך בדרך ושונה ומפסיק ממשנתו ואומר: מה נאה אילן זה. מה נאה ניר זה! מעלה עליו הכתוב כאילו מתחייב בנפשו'. בעלי היופי שבנו כילו את כל חזיהם במשנה עלובה זו, ואולם בעלי הנפש יאזינו גם מתוכה, מבין השיטין, המיית לב וחרדת דאגה לגורלו העתיד של עם 'הולך בדרך' ואין בידו משלו אלא ספר, ושכל התקשרות נפשית לאחת מארצות מגוריו בנפשו היא".

משמע, לפי אחד-העם ותלמידו ח"נ ביאליק, אפשר שבגולה אסור לו לאדם מישראל להפסיק ממשנתו ולהתפעל מיפי הטבע. עליו לדבוק בספר בכל מאודו, כי אם תיקשר נפשו לנוף הנכרי, שישכיח ממנו את תלמודו, סופו שיתבולל ויאבד לעמו. בארץ ישראל, לעומת זאת, מותר לו לעסוק בתורה בחיק הטבע ולהתפעל מיפי האילן והניר, ללא כל חשש (בניסוח "כמה נאה מקום זה לעסוק בתורה" הרשה לעצמו ביאליק לשלב את "החיים" ואת "הספר"). ואכן, באחדים משירי הילדים שלו הושיב ביאליק את ה"מלמד" תחת העץ בעודו מרביץ תורה לתלמידיו (ראו שירו "מורנו רב חסילא", וכן שיריו הגנוזים "כמה נאים האילנות" ו"עבר הקיץ"), תוך שהוא מפר כלאחר-יד את רוח דברי

המשנה. כפי שנראה להלן, אין זה המקום היחיד שבו התיר ביאליק, בהקימו "מערכת חוקים" חדשה המתאימה לצורכי החיים המתחדשים. בכך פתח ביאליק פרק חדש באָתוס הלאומי. בתקופת ההשכלה בחרו סופרי ישראל במשנה זו ממסכת אבות כדי לנגח את הדת, שמתנפרת כביכול לצומח ולנוי הטבעי, ואילו ביאליק ראה בה סמל לחרדה לעתיד העם, לבל יתקשר אל נופי הגולה. לימים פירשה הציונות הדתית כביטוי לצורך בשילוב בין תלמוד תורה להנאה מיפי הטבע, וכדברי הרב צביהודה קוק בספרו לנתיבות ישראל (תשס"ב): "מתוך שפע התורה תופס האדם את גילוי של הנוי הזה. 'מה נאה אילן זה', המופיע כולו בתורה ועלידה, שהיא גם כולה 'עץ חיים למחזיקים בה'. בהפסקת חיוניותו ממקור שפע זה מסתלפת פנייתו הנפרדת אל אותו הנוי מחוסר-החיים [...] בשייכות דבקתו הקיימת ועולה אל אותו מקור שפע מתגלה כל הודו והדרו של הנוי הזה, והוא מתמלא תהילת מלכו של עולם, 'אשר ברא בריות טובות ואילנות טובות להנות בהם בני אדם'".

ב. השיר "נדנדה" כשיר המלמד אורחות חיים

ביאליק התיר אפוא לעצמו לשמש בשיריו כעין "מורה הנוראה", ולהתיר בהם אותם איסורים מפורשים שלדעתו כבר עבר זמנם ובטל קורבנם. כך, למשל, בשירו "נדנדה" נכתב במפורש: "מה לְמַעְלָה? / מה לְמַטָּה? / רַק אֲנִי, / אֲנִי וְאַתָּה", כמתוך התעלמות גמורה מן האמירה המפורשת: "כל המסתכל בארבעה דברים ראוי לו כאילו לא בא לעולם: מה למעלה, מה למטה, מה לפניו, מה לאחור" (חגיגה יא, ב). ואם לא די בכך, הרי שגם באגדה המעובדת "אלוף בצלות ואלוף שום" "התיר" ביאליק אמירה זו, בתארו על-דרך האבסורד את בן המלך שוחר התבונה והדעת, אשר "דָּבָר בְּחֻקָּהּ עַל-עוֹלָם וּמְלָאוֹ, / וַיְהִי חֶכֶם בְּיוֹם וְחֶכֶם בְּלֵילָה, / יָדַע מַה-לְמַטָּה וּמַה לְמַעְלָה, / מַה לְפָנָיו וּמַה לְאַחֲרָיו, / וַיִּלְהַבְּדִיל בֵּין-הַלָּבָן וּבֵין הַשָּׁחַר, / בֵּין חֲמֹר בֶּן-אַתְוָנוֹת וּבֵין חֲמֹר מֶרֶת, / וּבֵין יַיִנוֹת קַפְרִיסִין וּבֵין מֵימֵי פָרָת, / סוּף דָּבָר, בְּחוֹר בֶּן-חֵיל וּבֵן פָּרָת!". אמירה נועזת זו, המובלעת לכאורה כבדרך-אגב ביצירה "תמימה" לילדים, משתלבת אפוא במגמה הניפרת ביצירת ביאליק לסוגיה ולתקופותיה: להוריד את מעמדם של האיסורים הקבועים והקפואים ולטשטש את הגבולות בין קודש לחול.

ובמאמר מוסגר נוסיף שגם אלתרמן תיאר באחד מטוריו ("הקלריקל הקטן" משנת 1943) ילד יהודי המתחנך באחד מקיבוצי "השומר הצעיר" השואל שאלות אסורות הדורשות במופלא ("מה לְמַטָּה וּמַה בְּשָׁמַיִם מְעֵל"). הוריו הנרעשים של ילד זה, שנתחנכו על ברכי הדוגמות והאקסיומות של המשטר בברית-המועצות, שאינן קפואות ומקובעות פחות מן הדתות הפונדמנטליסטיות,

חוששים שפגם הדרך נחשף לחינוך המזיק של סבו, החי בקיבוץ של השומר הצעיר, אך עדיין מתפלל ושומר מצוות.³

הדובר בשיר "נדנדה" אף רומז לשותפו לחוויה כי אין איש מלבדם ("רַק אֲנִי, / אֲנִי וְאַתָּה"), וניתן להם לעשות כלבבם. במילים אחרות, אין "עין רָאָה" ואין "אֵזֶן שׁוֹמָעַת". מותר לו לאדם לעשות את העולה על רוחו מבלי להתייסר ולהיענש על מעשיו. דברי כפירה והעזה כלפי שמיים דוגמת אלה, זכו גם לגרסאות אחדות בשירת יל"ג, ורמזו – לראשונה בספרות העברית – כי פסה מקרב המשכילים האמונה בתורת הגמול.⁴ ואף על פי כן, שורותיו של ביאליק "שָׁנִינוּ שְׁקוּלִים / בְּמֵאזְנִים / בֵּין הָאָרֶץ / לַשָּׁמַיִם" בנויות במרמז על הפסוק המקראי "לו שְׁקוּל יִשְׁקַל כְּעֵשִׂי וְהָיָה בְּמֵאזְנִים יִשְׁאוּ יָחִיד" (איוב ו, ב), ומעידות על כך שהשיר אינו נטול ממד אמוני, טרנסצנדנטי. למרבה הפרדוקס, הטחת דברים כנגד שמיים היא נחלתו של אדם שהאמין או שלא פסה כליל אמונה מלבדו, ולא של אֲתֵאִסֵּט נטול כל אמונה. שאלו טשרניחובסקי, למשל, מעולם לא הטיח דברים כלפי מעלה, כי מלכתחילה לא האמין בהשגחה העליונה והתבונן במציאות דרך עיניו של רופא ואיש מדע. לפנינו אם כן עמדה

3. מן האמירה "מה לְמִטָּה וְמָה בְּשָׁמַיִם מְעַל" מהדהדת כמובן אותה משנה שצוטטה לעיל ממסכת חגיגה (יא, ב). הילד השואל שאלות על התנהלות היקום ניחן אפוא באינטליגנציה מפותחת, ודווקא לו מייחסים ההורים תכונות של "פתי" בכפל משמעיו של המושג (טיפש וטרף קל לפיתוי; שהרי נאמר בשיר: "לְהֵגֵן עַל הַיֶּלֶד מִפְּנֵי הַשְּׁפָעוֹת. / וְלִשְׁמֹר אֶת נַפְשׁוֹ הַרְפָּה וּפְתִיחָה"). שירו של אלתרמן מעלה תמיהה נוספת: אם הילד שנולד להורים אֶפִיקורסים עובר על איסורים מדרבנן כלומר, דורש במופלא ועוסק בנסתרות, היו צריכים הוריו המרקסיסטים לשמוח על היותו פורץ גדר "חתרני", ולא לנסות להחזירו "למוטב" אל תוך העולם הגדור והמקובע שאת גבולותיו הבקיע. קרל מרקס קבע אומנם (בעקבות דברים שכתב היינריך היינה) כי הדת היא "האופיום של ההמונים", והוריו של הילד השתחררו לכאורה מִפְּבֵלִי הדת, אך אלתרמן רומז ללא הרף לדמיון שבין העולם הדתי, הסדור והגדור, לבין הדת האֲתֵאִסֵּטית שהשליטה ברית המועצות, שהיא פְּנִטִית לא פחות מן הדוגמה הדתית הפונדמנטליסטית ביותר. המרקסיסט האדוק, לפי אלתרמן, עבר תהליך כה יסודי של אינדוקטרינציה, עד שהפך למאמין קיצוני שלא יזוז מילימטר אחד מעמדותיו.

4. כן מהדהדים כאן דברי ההטחה של יל"ג כלפי שמיא, הכלולים בסוף הפואמה "במצולות ים". על המשתמע משירו של ביאליק "נדנדה" אמר ארי אלון כי ביאליק נכנס לפרדס כדי להאיר את "דרך החתחתים האינוסופית של עם רבני ההולך לקראת שחרור ריבוני"; וראו חיבורו עלמא די, גיליון מיוחד של כתב־העת שדמות לשנת 1990. מהדורה מחודשת בעריכת דב אלבוים, תל אביב 2013.

אמפיוולנטית ורב-ערכית בנושאי האמונה והדת, הרחוקה ת"ק על ת"ק פרסה מן העמדה החד-משמעית שתולים בביאליק אחדים ממבקרי ופרשניו (גם אלה הרואים בו מורד בדת, כבחוגים החרדיים שאינם מכלילים את יצירת ביאליק בתוכנית הלימודים, וגם אלה המשייכים אותו בטעות אל המחנה שכנגד אל "שומרי שלומי אמוני ישראל" המקיימים תרי"ג מצוות, כמו אגודת מעריצי ההלכה בירושלים שהוציאה בחוברת מיוחדת את מסתו של ביאליק "הלכה ואגדה"). מצד אחד, בשירי ביאליק מצויות אמירות אנטינומיסטיות קיצוניות ברוח חיבורו של פרידריך ניטשה "מות האלוהים" של ניטשה (*Gott ist tot* *Der europäische Nihilismus*), כבפתח שירו "על השחיטה" ("אם יש בכם אל ולאל בכם נתיב / אָן י לא מְצָאָתִי ") או בתיאור האל כבעל-בית עלוב ופושט-רגל בפואמה "בעיר ההרגה". מצד שני, יש לביאליק שירים כדוגמת "לבדי", המעידים על נכונותו להקריב קורבן אישי כבד כדי שלא לסייע לשכינה קצוצת הכנף בעוניה ובעליבותה.

כדאי לשים לב לכך שהשורש המרובע נ'ד'ג', המציין את תנועת הנדנוד מחולק בשיר הילדים של ביאליק לשתי מילים נפרדות המבטאות דבר והיפוכו: "נִד" היא מילה דינמית המבטאת את התזוזה המאוזנת (ההוריוזנטלית) מנקודה אחת לשנייה במרחב. לעומתה, "גִד" היא מילה סטטית ומאונכת (ורטיקלית) המבטאת את הקיר הנטוע במקומו והניצב ללא ניע, כמו גִד הנוזלים שהתנשא מעל ים סוף כאשר בני ישראל עברו בקרבה. בעבור ביאליק, שכמו רבים מבני עמו עמד באותה עת על פרשת דרכים בדרך הנדודים של "היהודי הנצחי", ה"נִד" ביטא את המעבר ממקום למקום ואילו ה"גִד" ביטא את התחנה של דרך הנדודים. ביאליק עצמו היה שרוי בעת כתיבת שיר זה בגרמניה – בתחנה בין רוסיה לארץ ישראל – וכברבים משיריו הוא נתן בשיר ביטוי מרומז גם למצבו האישי. הניגוד שבין ישיבת קבע סטטית לבין נדודים דינמיים נחשב בעיני המשורר כניגוד המשמעותי והעקרוני ביותר המאפיין את עם ישראל – ניגוד הנעוץ עוד בסיפורי ספר בראשית (כבסיפוריהם של עובדי האדמה ושל רועי הצאן כדוגמת סיפור קין והבל).

בנאומו "על השניות בישראל", שנשא ביאליק בברלין בשנת תרפ"ב,⁵ הלא היא השנה שבה חיבר את השיר "נדנדה" בנוסחו המופר והמקובל, מדובר על אותם הניגודים הטבועים בעם ישראל, שמעניקים לו את חיי הנצח שלו: הסטטיות של יושבי הקבע ("גִד") מול הדינמיות של היהודי הנודד ("נִד"); התכנסותו של היהודי פנימה כחומט בתוך קשקשותיו של "עם לבדד ישכון" ("גִד") מול התפזרותו בעולם כדי לקיים מצוות "תעודת ישראל בגויים" ("נִד"),

5. ח"נ ביאליק (בעריכת פ' לחובר), דברים שבעל-פה, כרך א, תל אביב תרצ"ה, עמ' לט-מה.

וכדברי המשורר שהיד גם אחד מהוגי הדעות החשובים שהקים עם ישראל בדורות האחרונים: 'השניות הזאת היא באמת הריתמוס הטבעי, שתי אבני-המשלל, הנותנות פלס, העליות והירידות הבאות בזו אחר זו והמוליכות אל חיי הנצח [...] עם, שבגורלו מושלת נטייה אחת בלבד ושהעמיד את כל כוחו על יסוד אחד בשעה שמגיע זמן שאין הכוח הזה יפה וממשלתו פסקה צריך לרדת מעל הבמד. אבל עם הנתון במידה אחת תחת שלטונם של שני הכוחות חיו חיי עולם'. שיר הילדים "הפשוט" הזה מקפל אפוא בתוכו לא רק רעיונות אנטינומיסטיים חתרניים, אלא גם את סוד נדנדת הדורות ואת סוד חיי הנצח של העם. ביחד עם הסודות הללו מקופלים בו עניינים רבים הממחכים עדיין לחקירה ולחישוף.

ג. שיר "תמים" של ברכת המזון?

שיר הילדים "שיר העבודה והמלאכה" בנוי במתכונת שירים אירופיים של ברכת המזון. השיר נפתח בסדרת השאלות: "מִי יִצְלֵנוּ מִרָעָב / מִי יִצְלֵנוּ לֶחֶם רָב? / וּמִי יִשְׁקֵנוּ כּוֹס חֶלֶב?"; אך במקום להודות לבורא עולם על החסדים שהוא משפיע על ברואיו, השיר מעניק, שלא כצפוי, מסר חילוני, פוזיטיביסטי. לאחר השאלה הקונבנציונלית "לְמִי תוֹדָה, לְמִי בְּרָכָה?", באה התשובה המפתיעה: "לְעִבּוּדָה וְלְמְלָאכָה!", המסתיימת בסימן קריאה חד-משמעי. משמע, ביאליק הלך בשיר זה לשיטתו של יל"ג, אביו הרוחני, וגרס כמוהו שאם לא ידאג האדם לעצמו ואם יסמוך על חסדי שמיים, הוא יישאר בחוסר כול, כי אין "עֵין רָאָה" ואין "אֵזֶן שׁוֹמֵעַת"; כלומר, אין השגחה עליונה המגוננת על ברואיה. מעניין להיווכח כי באותה עת שבה כתב ביאליק את שירי הילדים ה"חתרניים" שלו, כמתוך התגרות מרדנית בעניינים שבקדושה ובנורמות הפואטיות שנעשו "מצוות אנשים מלומדה", נטל שלונסקי את הקדושה שייחסו קודמיו לירושלים ול'אתריה, והעטה אותה דווקא על שדות העמק ועל ההוויה העמלנית של החלוצים החילוניים.⁶

6. כך נהג שלונסקי במחזור השירים "עמל", המבטא את רוחה המהפכנית של "דת העבודה" ("הַלְבִּישֵׁנִי אִמָּא כְּשֶׁרָה כְּתָנֶת פָּסִים לְתַפְאֶרֶת / וְעַם שְׁחֲרִית הוֹבִילֵנִי אֶלִי עֵמֶל. // עוֹטְפָה אֶרְצִי אוֹר קִטְלִית / בְּתִים נִצְבוּ כְּטוֹטְפוֹת / וּכְרָצוּעוֹת תְּפִלִּין גּוֹלְשִׁים כְּבִישִׁים סָלְלוּ כְּפִים"). למעשה, לפנינו דבר והיפוכו באשר להשקפתו של "היהודי החדש": שלונסקי הסוציאליסט העטה קדושה על עניינים ארציים ופשוטים כמו עבודה בשדה, ואילו ביאליק הציג עניינים מקודשים באור ארצי וכמרחילוני.

ביאליק הוסיף ו"התיר" בשירי העם שלו ובשיריו לילדים איסורים מקודשים מדאורייתא ומדרבנן: כך, למשל, בשיר הילדים "גן עדן התחתון" מתוארים המאכלים, העפים מאליהם לתוך הפה, תוך הפרת האיסורים המפורשים "לא תבשל גדי בחלב אמו" (שמות כג, יט) ו"כי יקרא קן צפור לפניה [...] לא-תקח האם, על-הבנים" (דברים כב, ו), שהרי בשיר זה נאמר: "ופלגי דבש וחלב/ ירוצו בכל מעגליו; / וחריצי גבינה, חריצים חריצים, / עולים מן הארץ ומציצים, / גדולים וקטנים וקטניקטנים, / קבועים במרצפת פאבנים, / ויונים צלזיות, הן וגוזליהן, / מעופפות וכאות אל הפה מאליהן". כך גם בשיר על הדג, שיודע שקצו קרב: "הנני, הנני / קחני, תפשיני / לסיר הורידני, // ובאבי פשלני, / ובאחי מלחני / ואחר תאכלני". אומנם איסור "האם על הבנים" אינו חל על דגים, אך ניכרת כאן האכזריות שבאכילת האב על בנו והאח על אחיו. כפי שראינו ביאליק אינו מהסס לנפץ כללי מוסר, הן בשיריו "הקנוניים" הן ביצירתו ה"קלה" לילדים.

אפילו בתוך שיר סיפורי שתרגם מגרמנית – "מסע הדג" של תום זיידמן פרויד – שבר ביאליק, בין במתכוון ובין באקראי, איסור מדאורייתא. בתורה הן כתוב במפורש: "כי תבא בכרם רעה, ואכלת ענבים פנפושך שבבעך; ואליפלך לא תתן" (דברים כג, כה), ואילו ביאליק "התיר" לילדים המלקטים פירות בגן לאכול מן הפרי כאוות נפשם ואף לתת בכליהם, בניגוד לאיסור המפורש מן התורה:

וסלם בידם וסלי נצרים,
וקטפו [...] גרגרים אדמים ובשלים,
קטף ולקט ונתן בפלים.
ומדי עשותם לא ישיבו את ידם
מהטיל לגרונם גרגר מאדם.⁷

בהתירו איסורים מדאורייתא ומדרבנן, רמז כאמור ביאליק כי "היהודי החדש", מה גם החלוץ הארץ-ישראלי, חי בעולם חופשי, שבו שולטים ציווייה של "דת העבודה" לא פחות מחוקיו של הר סיני. ונשאלת השאלה: מדוע שילב ביאליק ביצירתו לילדים יסודות "חתרניים" כאלה ואחרים ששום ילד לא יחשוד בקיומם ואפילו הוריו לעתים רחוקות יבחינו בהם? דומה שמאחורי הדברים מסתתרת מחשבה פדגוגית מעמיקה: ילמדו הילדים בראשית דרכם את הדברים הקשים בצורה קלה, צבעונית ומושכת, ולכשייפגשו בבגרותם עם סוגיות קשות כאלה (פילוסופיות, פוליטיות, פואטיות, הלכתיות, מוסריות,

7. ח"נ ביאליק, שירים ביידיש, שירי ילדים, שירי הקדשה, מהדורה מדעית, כרך ג, תל אביב 2000, עמ' 345-353.

נורדאו, מחסידיו של הרצל, לבטל את השבת ולשבות ביום ראשון, כמו אומות העולם, ראה אחד-העם את תמצית ההבדל בין הציונות הרוחנית לזו המעשית. במכתב שנשלח מתל אביב, ט"ו באייר תרצ"ב, 11.5.1933, למ' קושניר, חבר קיבוץ גבע, בעקבות מעשים בוטים של חילול שבת בפרהסיה שאירעו בקיבוץ, ציין ביאליק כי "ארץ-ישראל בלי שבת לא תיבנה אלא תיחרב וכל עמלכם יהיה לתוהו".⁹ בכל יצירתו ובאורחות חייו התגלה ביאליק כתלמידו של אחד-העם, שראה באוטופיות של הרצל חלומות פורחים באוויר, וביקש להמיר את הבטלנות של בית-המדרש במעשים של ממש, התובעים הלכות חדשות לפי צורכי החיים המתחדשים.

את הביקורת על הדרך שפָּה בוחרים יהודים לחוג את השבת, בעידוד כליהקודש של הקהילה, הבליע ביאליק דווקא בשירי הילדים שלו. ביאליק קשר כתרים לשבת במסתו "הלכה ואגודה", אך בבואו לתאר את השבת בשירו לילדים "לכבוד שבת" נרמזת טרזוניה על העבודה האינסופית המוטלת על האישה לקראת שבת, מחמת היחס המגדרי הבלתי שוויוני במשפחה היהודית, המטיל את "הכלי העולם הזה" על שכמה של האישה והאם. שלושה בתים מתוך שיר זה מתארים את שלל הפעולות של האם בהכנותיה לקראת שבת: יציאה אל השוק לקניית המצרכים, הסקת התנור, האפייה, הבישול, הצלייה, הרקיקה, הרחיצה, החפיפה, השטיפה והמירוק. ומה תפקידו של האב? האב מסתפק בהליכה לבית-הכנסת ובהספָּה אל השולחן לחוג את השבת כמלך במסבֹּ "בְּמֶאֱכָל וּבְמִשְׁתֶּה" (שהכינה האם). באופן מרומז וכמעט בלתי מוחש כלל כאן ביאליק את כל הביקורת הנוקבת של יל"ג על המעמד השולי שהועידה היהדות לאישה על עבודת הפרך המשעפדת המוטלת עליה ועל הפסיכיות הנרפסת של בעלה הלמדן, שכל "עבודתו" ביום השבת מסתכמת בתפילות ובזמירות.

על שולחן השבת בשירו הכמו-אוטוביוגרפי הנודע של ביאליק "שירתי" עולים פת לחם שחור וזנב דג מלוח. מצד אחד לימדונו חז"ל את הכלל הגורס "עֲשֵׂה שבתך חול ואל תצטרך לבריות" (פסחים קיב ע"א), אך אין לשכות ולהשכיח כי אדם מישראל מצוּן לעשות כל שביכולתו כדי לחוג את השבת כהלכתה. בבית היהודי ב"שירתי" רובץ חתול על הכיריים (וכך גם בשירים "בתשובתי" ו"על לבבכם ששמים"). אומנם טומאת כלים היא רק תוצאה של מגע עם אב הטומאה כגון מת, נבלה או זב, וכמו כן טומאת כלים אינה נוהגת כיום, ועל כן אין בעיה הלכתית במגע של חתול עם כלי האוכל. ואולם דב סדן¹⁰

9. איגרות חיים נחמן ביאליק, כרך ה, תל אביב תרצ"ח-תרצ"ט, עמ' רכ.

10. דב סדן, "בין מעין ליוכליו", אבני גדר, רמת גן 1970, עמ' 9-18; ובדברים שבעל-פה שנאמרו בשיעור על ביאליק, שניתן באוניברסיטת תל אביב בשנת תשכ"ה.

הבחין אל נכון שתמונת החתול הרובץ על הכירה היא הקטנה והנמכה של תמונה ארכיטיפית מן המיתוס הלאומי – חילול המזבח על ידי חזירים בתקופת גזירות אנטיוכוס – ועל כן גם מוטיב הטומאה מחלחל במשתמע אל התיאור ודבק בו. ביאליק מתאר בתי יהודים שבהם מגדלים חתולים וכלבים, ללמדך שיהודים החיים בין הגויים אינם יכולים לשמור על ייחודם התרבותי. מאחורי הקלעים עומד המחבר ורומז לקוראיו ש"לא זה הדרך". האב שאמור לכלכל את בני ביתו עומד ליד השולחן-המזבח "כְּאֶשֶׁם עַל־חֶטְאוֹ עָנִי וְנִכְהָרוֹת", ובוצע "בְּשִׁפְיָן פְּגוּמָה" את הלחם השחור המונח עליו לצד זנב דג מלוח, בהיעדר חלה ודגים. התמונה המסורסת היא קריקטורה מרה של שולחן השבת היהודי. הדלות הממארת והישיבה בין הגויים גורמות ליהודי לחלל את השבת – את היצירה העממית הגדולה והחשובה ששמרה על קיומו של העם בשנות גלותו הארוכות. ביאליק לא היה דוגמטי כסופרי ההשכלה, ולא פיוון את עצמו ואת קוראיו אל מסר מוסרי או פוליטי ברור וחד-משמעי. הוא הניח לכל אחד מקוראיו לצקת תכנים משלו, ולפי אמות המידה המוסריות שלו ומערכת הנורמות הפוליטיות שעליה התחנך. קורא שהתחנך על ברכי הציונות הרוחנית מבית מדרשו של אחד-העם אכן יכול היה להבין ש"לא זה הדרך" – שלא קל להיות יהודי כשר בין מלונות כלבים ומכלאות חזירים. יש להפריד בין העמים ולמנוע דילמות מוסריות המוליכות בסופו של דבר לעוולות ולמלחמות. המשורר לא חשב, כמו מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, שצריך להרוס מקדש ישן כדי לבנות מקדש חדש, אלא ביקש לבנות את המקדש החדש ממכיתות הישן. הוא ידע שצעירי הדור נפרדו זה מכבר מספּו של בית-המדרש הישן, וביקש להביא את אוצרות הרוח של עם ישראל אל ספם, כדי שלא תישכח תורה מישראל.

בשיריו לילדים הכניס ביאליק ערכים רומנטיים לספרות העברית, שעמדה עד אז בסימן הקלסיציזם המשכילי והסנטימנטליזם של "דור חיבת ציון". הערכים הרומנטיים החדשים קראו דרור ליצרים, לרגשות ולדמיון. "שירי העם" שלו, פזמונותיו ושירי-הילדים שלו פרצו את מוסכמותיו של העולם הישן מתוך בוז לכל דבר שריח של שמרנות נודף ממנו. בחושים מחודדים, הוא זיהה את צרכיו ורצונותיו של העם ב"שעה זו" של מהפכה שחוללה חלוצים צעירים, שנטשו את בתיהם ואת אורחות החיים הישנים של הלמדן היהודי, היושב מסוגר בד' אמותיו, לטובת חיים חדשים של עמל בשדה הפתוח.

למן תחילת המאה העשרים, במקביל לשבירת הכללים והאיסורים, החליף ביאליק את דמותו של הגיבור הראשי ביצירותיו. הוא הרפה לתאר בהן ילד, נער או עלם יצירתי, בעל חלומות ודמיונות, כמתוך היענות לגישות רומנטיות, נוסח רוסו, המדברות בזכות היניקה מן הטבע והקוראות תיגר נגד מוסכמותיה הקפואות של החברה. בשנים אלה זנח ביאליק את הגיבור הזקן, שבע הצרות והייסורים, פְּבּוּאָה אלגורית של האומה הזקנה וידועת הסבל, ואימץ את נקודת

התצפית של אדם צעיר או של מבוגר החוזר אל הילדות ומתבונן במציאות בעיני ילד.

את הפרסונות ששימשוהו בעשור הראשון ליצירתו (1890-1900) השליך אפוא ביאליק בשנות "מפנה המאה", שנות התכנסותם של הקונגרסים הציוניים הראשונים, כמי שמשליך מחלצות ישנות, ובמקומן עטה בגדים חדשים שיתאימו לרוח התקופה החדשה. במקביל, הוא השליך את אבזרי השירה הקלסיציסטיים המיושנים של המאה התשע-עשרה בעלי האופי הקוסמופוליטי, ובמקומם הכניס לשירתו יסודות רומנטיים שהתאימו לתקופת התחייה הלאומית – לתקופה של מהפכנות ושל חזרה אל הילדות ואל ילדות האומה. שיר העם העברי הראשון, הפזמון הראשון ושירי-הילדים נוצרו בתקופה זו שבה ירדה קרנו של "היהודי הישן", יושב האוהלים, ובה דרך כוכבו של "היהודי החדש", שריחו כריח השדה.

ה. "קלות דעת" המבצבצת מן היצירה המוקדמת

הרעיונות האנטינומיסטיים ה"חתרניים" נכנסו לשירי הילדים של ביאליק כעשור לאחר שהחל המשורר לגלגל בהם בשיריו ה"קנוניים". לא אחת "התיר" ביאליק כלאחריד בשירתו המוקדמת איסורים מפורשים, ולכאורה רמז לקוראיו שהתקופה התמימה, תורתי משמע, שבה אדם מישראל נשא בעול מלכות שמים ללא הרהור וערעור, חלפה עברה לה.

מותר כמדומה להניח שאת שרובכם של רמזים אירוניים ה"מתירים" כביכול איסורים מדאורייתא ומדרבנן למד ביאליק ממורו ורבו יל"ג, שנדרש בשיריו ובסיפוריו לעתים מזומנות לרמזים חתרניים, מנפצי מוסכמות. כך, למשל, גיבור שירו של יל"ג "קוצו של יוד", החתן הלמדן ורך-הלבב, נשלח אל המערכה בטרם בנה בית ובטרם הכשירוהו לצאת למלחמת החיים (וזאת בניגוד לכלל הקובע "מִי־הָאִישׁ אֲשֶׁר בָּנָה בֵּית־חָדָשׁ וְלֹא תָנְכוּ יָלָף וַיָּשָׁב לְבֵיתוֹ פֶּן יָמוּת בַּמִּלְחָמָה וְאִישׁ אַחֵר יִתְנַכְּנוּ"; דברים כ, ה). ואכן, הלמדן הלל, גבר לא לומד, טובע בים החיים, ואיש אחר, ראוי ממנו, מבקש לקחת את בת־שוע לאישה. איש זה, פאפי המשכיל, מנשק את בחירת־לבו על פיה בטרם עת בידעו שהגט שנשלח אליה עומד להימסר לידיה במהרה, וגם בכך הוא עובר על "לאו" מפורש, שהרי מבחינה פורמלית בת־שוע עדיין נחשבת אשת־איש כל עוד לא נמסרה לידה מגילת הגט. לא פעם רמז יל"ג לקוראיו שדווקא ב"זמנים מודרניים" חלה החמרה וקגרסיה לגבי מצוות "עֲשֵׂה" ו"לא תעשה" בהשוואה לימי התנ"ך (שהרי בספר בראשית מסופר שיעקב נשק לרחל עוד בטרם ניתנה לו לאישה, אך צעד כזה מגע בין בני הזוג לפני הנישואין אפילו

הם פנויים אסור כמובן תכלית איסור במאה התשע-עשרה, תחת שלטון ההלכה.¹¹

ובמקביל, בסיפור הנעורים המוקדם של ביאליק שנגנו – "בבית אבא"¹² הנערה מכניסה את אהוב לפה לגנה עוד לפני הנישואים, אף רומזת לו שאין בבית איש מלבדם (וכך, כמשתמע, גם בשיר העם "יש לי גן"). יוצא אפוא שביאליק הראה, בעקבות יל"ג, שבתקופת החילון "מנהג חדש בא לעולם". ב"רחוב היהודים" נולדו טיפוסים חדשים שהדורות הקודמים לא ידעו: נער שאינו מוכן ללמוד, מחזיק בחצרו כלב ומגדל לראשו בלורית, ולצדו נערה שאינה מתבוששת לרוות דודים עוד לפני יום נישואיה. בשיריו ה"עממיים" ובסיפוריו תיאר טיפוסים כאלה, שכבר אינם דומים ליהודי מן הנוסח הישן, אך גם אי אפשר לכנותם "יהודים חדשים", וברקע מרחפת השאלה: "האם לילד הזה התפללנו?"

ו. סיפור לבני הנעורים?

בשנות מפנה המאה נטש ביאליק את דמות הגיבור הזקן, שפרנסה את יצירתו בכל העשור האחרון של המאה התשע-עשרה, וגדש את יצירתו בדמויות של ילדים ונערים. שנות "התחייה" הצדיקו את בחירתו של גיבור צעיר, החווה את חוויותיו בפעם הראשונה. לא אחת הוציא ביאליק את יצירותיו על גיבוריו הצעירים ("מאחורי הגדר", "ספיח") בחוברת לבני הנעורים. גם סיפורים אלה מתארים מציאות יהודית שאינה מקפידה בתרי"ג מצוות. אליבא דביאליק, הישיבה במקומות מבודדים בין הגויים, גורמת לכך ש"רוב בני הכפרים הרי אינם מן המדקדקים במצוות המעשיות" (ככתוב בפרק א של סיפורו "החצוצרה נתביישה").

11. על היות תקופת התנ"ך תקופה מתקדמת וליברלית יותר ביחס לאישה מתקופת שלטון ההלכה במאה הי"ט, ראו בספרי הכול בגלל קוצו של יוד (על שיר אחד של יל"ג בראי היצירה העברית), תל אביב 2014, עמ' 7: חלקה הראשון של הפואמה "קוצו של יוד" הוא "מסה שבה שולבו כל האמרות המיזוגניות של חז"ל בגנות האישה, וממנה ניתן להבין בעקיפין כי מצבה של האישה בתקופה הבתרמקראית, בכלל, ובאלפיים שנות גולה, בפרט, גרוע לאין שיעור ממצבה בתקופת התנ"ך".

12. הסיפור הלא-גמור "בבית אבא" נכתב בשנים 1907-1908, בסמוך לכתיבת הפרקים הראשונים של הסיפור "ספיח". משה אונגרפלד פרסמו בספר כתבים גנוזים, תל אביב תש"ל, עמ' 185, והוא כלול גם בערך "חיים נחמן ביאליק" באתר בן-יהודה (<https://benyehuda.org/read/4949>).

חכמים הביאו את סיפורו של "אדם אחד שנתן עיניו באשה אחת והעלה לבו טינא ובאו ושאלו לרופאים ואמרו אין לו תקנה עד שתבעל אמרו חכמים ימות ואל תבעל לו תעמוד לפניו ערומה ימות ואל תעמוד לפניו ערומה תספר עמו מאחורי הגדר ימות ולא תספר עמו מאחורי הגדר" (סנהדרין עה ע"א). והנה, כאשר יצרו של נח, גיבור הסיפור "מאחורי הגדר" (הכלול במדור "סיפורים" בכל כתבי ביאליק למהדורותיהם ויצא כאמור גם בחוברת מיוחדת לבני הנעורים), תוכף עליו, אין הוא לובש שחורים ואינו הולך למקום שאין מכירים אותו כדי "לספר" עם האישה הזרה מאחורי הגדר. הוא לובש את לבניו החדשים, ועובר את הגדר כדי להתעלס שם עם שכנתו מרינקא שאותה הוא מכיר עוד מימי ילדותו.

כאן ובמקומות נוספים הראה ביאליק, מבלי לומר זאת גלויות ומפורשות, שהחיים בין בני עשו מולידים מיני מנהגים חדשים, שאינם ברוח "ישראל סבא"; ומסקנתו היא ברוח מורו ורכו אחד-העם: "לא זה הדרך!". יש לקום לקריאת "לך-לך" של הקונגרסים הציוניים הראשונים, ולנטוש את ארצותיהם של בני עשו.¹³ עתה, עם חידוש החיים הלאומיים, כך נרמז כיצירת ביאליק, יש טעם לרענן את ההלכה ולהתאימה לאורח החיים החדש המתקדם בארץ-ישראל. שמירה על כל תג הייתה נחוצה לעם כשנות גלותו הארוכות, כדי לשמור על ייחודו הלאומי בכל ארצות הפזורה, אך בארץ-ישראל אין היהודי חייב בכל תרי"ג מצוות כדי לשמור על יהדותו.

בשירו הגדול "המתמיד", שעל השלמתו שקד המשורר עשר שנים תמימות, תיאר ביאליק את מסכת לבטיו של האני-הדובר למראהו של נער יהודי המקדיש את כל חלבו ודמו ללימוד הגמרא. את אורחות חייו הקבועים והקפואים, שנקבעו דורות לפני תהליכי החילון, תיאר ביאליק מתוך אמביוולנטיות מרובה, ואת השיר סיים בתקווה שהאנרגיה הלאומית העצומה שמשקיע הדור הצעיר בבתי-המדרש ובשיבות תמצא אפיק אחר, המתאים לחיים החדשים. והא ראייה: דווקא בשיר המתאר את היהודי מן הנוסח הישן ואת החיים בנוסח "מחזיקי נושנות", ניתן למרבה האירוניה למצוא על כל צעד ושעל שבירה של איסורים הלכתיים.

כך, למשל, חז"ל הזהירו נגד הליכה בלילה, לאמור: "הנעור בלילה והמהלך בדרך יחידי [...]" הרי זה מתחייב בנפשו" (אבות ג, ד). ואילו בפואמה "המתמיד" נאמר כלאחר-יד: "ובצאתך יחידי לעתות בלילה" (שורה 9), כאילו אין בכך כל רבותא. בדמותו "העברית" הנזירית של המתמיד ה"מאחר בנשף"

13. ראו בספרי באין עלילה: סיפורי ביאליק במעגלותיהם, תל אביב 1998, עמ' 16, 26, 77 ועוד.

(שורה 20), יש לכאורה קווים מרומזים מדמותו של ההולל "היווני", המבלה את זמנו במשתאות יין ובתענוגות (על פי תיאורם של הרשעים "מִאֲחֲרֵי בְנֵשֶׁף יֵין יָדְלִים"; ישעיהו ה, יא). לפנינו צעיר יהודי המתנזר מהנאות העולם הזה, אך גם מאחר בנשף; לפנינו למדן המציית לכל מצווה, קלה כחמורה, אך גם מהלך יחידי בלילה, כמתוך התעלמות מהמלצות חז"ל ומאזהרותיהם.¹⁴ דומה שבמנהג זה של ביאליק לסרס את המלצותיהם של חז"ל יש פה ושם כדי להעיד על מגמה קונדסית-היתולית של תלמיד ישיבה שנתפקר, המרשה לעצמו, כמו "להכעיס", לנהוג חירות באותם עניינים שבהם נאמר "לאו" מפורש. חבריו לספסל הלימודים בישיבת וולוז'ין וחבריו באגודת "נצח ישראל" הבחינו כנראה בנטייתו של רֶעֶם לשלב בשיריו שורות מתחכמות הקוראות תיגר על הסמכות הרבנית. עדות לכך ניתן למצוא באיגרת של הרב ניסנבויס למשורר הצעיר, שבה הזמין ממנו שיר למען האגודה, אך התרה בו מפורשות: "כתוב ברוח הדת ואל תנהג מנהג קלות ראש המבצבצת מעט מאחד שיריך [...] בלום לכל הפחות את פי עטך".¹⁵ נציין עוד שמסכת ברכות היא המסכת הפותחת את המשנה והתלמוד, ובה כלול הבסיס לאורח החיים היהודי. אף על פי שאין היא קשורה לכאורה קשר אורגני לסדר זרעים, היא נכללה בו כדי לפתוח את סדר המשנה ביראת האל ולהדגיש את אהבת אדם מישראל לבוראו. מסכת זו מדגימה את דבקותו באורח החיים הנמסר בירושה מדור לדור, ואילו ב"המתמיד" – דווקא באמצעות שימוש מרוּכָּה בציטוטים מתוך מסכת ברכות¹⁶ – מצא ביאליק דרכים לנתץ מוסכמות, ללמדנו שטמונה כאן כוונה שיטתית ומודעת לעצמה, ולא עניין ארעי ואקראי.

ז. חיים יהודיים בנוסח אחד-העם

מה היו הסיבות והנסיבות שהוליקו את ביאליק להתרת איסורים מדאורייתא ומדרכנן ומדוע עשה כך באופן מיוחד בשיריו הכמרעממיים, בפזמוניו ובשיריו לילדים ולנוער? כבר נרמזו כאן שביאליק הלך לשיטתו של אחד-העם, שלא הקפיד על תרי"ג מצוות אך תר אחר אורח חיים ונורמות קיום ייחודיות לעם

14. ראו בחיבורי שירי ביאליק הראשונים (ויסרטציה), תל אביב 1980, עמ' 33-35.

15. באיגרת משנת תרנ"ד. ראו: אגרות הרב ניסנבויס, בעריכת י' שפירא, ירושלים תשט"ז, עמ' 21.

16. אליהו רשף, "הערות קצרות: לשונות מסכת ברכות ב'המתמיד'", הפועל הצעיר, כרך נט, חוברת יד (תשכ"ה), עמ' 25. המאמר כונס בספרו של דוד טנא, הלשון בשירי חיים נחמן ביאליק (מקראה וביבליוגרפיה), ירושלים תשל"ג, עמ' 225.

ישראל. את הסינתזה האישית שאליה הגיע אחד־העם היטיב להגדיר אליעזר שביד:

היהודי שאיננו דתי יכול לחלץ מתוך המחשבה התורנית־הדתית המיושמת באורחותיה את הרוכד המוסרי ולקיים על־ידו אורח חיים תרבותי־יהודי רב משמעות. על כך ראוי להוסיף ערכים לאומיים וחברתיים הקשורים קשר הדוק למוסר היהודי הלאומי מבחינתו ההיסטורית: השבתות, החגים והמועדים. אלו הן דוגמאות בולטות ביותר של ערכי תרבות, שהתפתחו במסגרת הדתית אבל תוכנם כמות שהוא נשאר מלא משמעות גם לגבי מי שפסקה דתיותו.¹⁷

ואכן, קריאה שהוֹיָה במסה "הלכה ואגדה" תגלה שביאליק, לאחר שהוא משבח את יופיה של האגדה ואת הלחלוחית שבה ומגנה את יבשושיותה של ההלכה, סותר לכאורה את עצמו ומבקש בסוף מסתו: "בואו והעמידו עלינו מצוות! [...] תנו לנו הָרְגֵל עשייה מרוֹפָּה מאמירה בחיים, והָרְגֵל הלכה מרוֹפָּה מאגדה בספרות". בדברים אלה הכליל ביאליק רמז אקטואלי: מילת המפתח בהגותו של תאודור הרצל הייתה המילה "אגדה" ("אם תרצו – אין זו אגדה"), בעוד מילת המפתח בהגותו של אחד־העם הייתה המילה "אמת" (בסדרת מאמריו "אמת מארץ ישראל"). ביאליק, שהשתמש במסתו "הלכה ואגדה" בכל קשת המשמעים של המילה "אגדה", שאל בסוף מסתו: "חיבה? אבל החובה היכן? ומאין תבוא? ומהיכן תינק? הֲמֵן האגדה?". אגדותיו של הרצל יפות ומחיות את לב העם, רמז ביאליק, אך רק אחד־העם מתווה דרכים לעשייה ולפעולה, ורעיונותיו ה"אפורים" חשובים לתחיית העם לא פחות מן הרעיונות האוטופיים משובבי הלב התלויים בשערה. למרבה האירוניה, הפֶּלֶג האחד־העמי זכה לכינוי "ציונות רוחנית" וזה ההרצלאי, שנמשך אחר האגדה והאוטופיה, פונה בשם "ציונות מעשית".

בהסתמכו על רעיונות מעשיים מתורת אחד־העם הכניס ביאליק לשיריו לילדים רעיונות פרודוקטיביים של עשייה ושל פעולה. ראינו כי ב"שיר העבודה והמלאכה" נשאלת השאלה "לְמִי תוֹדָה, לְמִי בְרָכָה?" והתשובה היא "לְעֹבְדָה וְלַמְלָאכָה!". השיר אינו מעודד את הילדים לחכות לחסדי שמיים, אלא מעודדם לסמוך על כוחם ועל עמלם בלבד. גם הדובר בשיר הילדים הביאליקאי "פֶּרֶשׁ" (ה"פֶּרֶשׁ" כשפה העברית הוא גם הרוכב וגם סוסו; ראו למשל ביחזקאל כו, י) מאיץ ב"בֶּן־סוּטִי" במילים "רוֹצֶה, טוֹסָה, / יוֹם וְלַיִל". ברקע מהדהדת ההוראה וְהָגִיתָ בּוֹ יוֹמָם וְלַיִלָה (יהושע א, ח), אך הפֶּרֶשׁ של ביאליק אינו מצווה ללמוד יומם וליל, אלא לתור את הארץ יום וליל.

17. אליעזר שביד, לקראת תרבות יהודית מודרנית, ירושלים 1986, עמ' 205–206.

הימים שבהם נכתבו שירים אלה הם ימי ההתנחלות המחודשת בארץ-ישראל לאחר אלפיים שנות גולה, והם מעלים את זכר ההתנחלות של יהושע, יורשו של המנהיג הגדול (את שירו "מתי מדבר האחרונים" הכתיר ביאליק בהתחלה בכותרת "משה מת ויהושע מכניס"). בפרק יג בספר במדבר מסופר על שינוי שמו של יהושע בן-נון ועל שנים-עשר המרגלים שנשלחו לתור את הארץ. "בן-סוסי" הוא שמו של נציג שבט מנשה במשלחת המרגלים. משמע, ביאליק חיבר כאן בדקות את האקטואליה ואת העבר המקראי. הפרש בשיר הילדים שלו הוא ילד קטן הרוכב על טוס עץ, אך הצייר נחום גוטמן שצייר את ציורי הספר שירים ופזמונות לילדים לפי הוראותיו של ביאליק הלביש את הילד בחולצה רוסית כאילו היה קוזק בן ערבות אוקראינה, אך גם הניח כאפייה על ראשו, כדי שידמה לחברי "אגודת השומר", גיבורי הדור ונוטריו. יש תקופות בחייו של עם, רמז ביאליק בשיר הילדים "פרש", שבהן חשיבותה של העבודה וההגנה עליה אינה פחותה מזו של תלמוד תורה.

יצירותיו של ביאליק לילדים מכילות אפוא מסרים לאומיים תרבותיים, היסטוריוסופיים ופוליטיים ששום ילד לא יבינם. הוא לא התרחק ממסרים כאלה ביצירותיו לילדים, לכאורה מתוך מטרה שאותם תמונות ורעיונות הנקלטים בנפש הילד ובראשו בגיל צעיר, בחינת "גירסא דינקותא", ילווהו כל חייו. לעתים, מסריו הלאומיים של ביאליק נמסרו בסגנון מרומם ובפתוס; לעתים, מסרים אלה הוגשו לפי הטף בסגנון מחויך. כך, למשל, בשיר ילדים כדוגמת "הנער ביער" מתגלה אמת ציונית וצינית כאחת, שאינה מתאימה לפלקט פוליטי כלשהו, אך משקפת במדויק את השקפתו המדינית של ביאליק, ללא כל ייפוי ופרכוס. בסוף המעשייה המחורזת הזו נאמר שהנער עתיד לאכול כל ימיו "צימוקים וחרובים", ולא "שקדים וצימוקים", כמקובל בשירי העם על הילד היהודי ההולך ל"חדר". מדוע "צימוקים וחרובים"? משום שביאליק רמז כאן כביכול לקוראים שעם ישראל לא יעלה כאיש אחד לארץ אבותיו. חלק מהעם יישאר בגלות, וימשיך לאכול "שקדים וצימוקים" (פרס שהעניקו הורים יהודים בגולה לבניהם, תלמידי "החדר"), וחלקו האחר יעלה לארץ-ישראל, ויסתפק בקב של חרובים (מאכל ארץ-ישראלי, הידוע מסיפורי חסידים ומאגדות על "קפיצת הדרך"). יוצא אפוא שדווקא בין טוריו של שיר-ילדים "נאיבי" הכליל ביאליק תחזית ריאליסטית וכלל לא פלקטית לגבי עתיד העם תחזית המשקפת את דעתו על הפילוג בעם, כמשתמע מנאומו "השניות בישראל", והרחוקה ת"ק פרסה מהמסרים החזוניים החד-משמעיים, שנשמעו אז מפי עסקנים ציוניים מעל כל במה. לפיכך, יצירתו העממית של ביאליק ובכללה שירי הילדים שלו ואגדות "ויהי היום" היא מקור לא אכזב להבנת עולמו האישי של ביאליק בכלל, והשקפתו המדינית והתרבותית בפרט.

"עין לציון צופיה", מגזרת נייר, נורית יובל